

Q U E E S T E 23

2016 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Heraldisch vakmanschap in *De Grimbergse oorlog**

WOUTER HAVERALS

De Middelnederlandse epische tekst die bekendstaat als *De Grimbergse oorlog* is – in de woorden van respectievelijk Vincent Krah en A.E. Cohen – een ‘curieuze tekst’ en een ‘raadselachtig geval’.¹ Deze kwalificaties heeft het dichtwerk voornamelijk te danken aan enkele onopgehelderde vraagstukken. Zo is het bijvoorbeeld onduidelijk waar, waarom en voor wie de tekst is geschreven. Maar ook de datering, het auteurschap en de overlevering van de kroniek zijn verre van probleemloos. Tot het eigenaardige karakter van de tekst dragen eveneens de heraldische passages bij. Het relaas van een woelige strijd wordt namelijk op verschillende ogenblikken onderbroken om de blaoenen van bijna honderd verschillende strijders te beschrijven. Hiervoor gebruikt de auteur een wel zeer specifieke vaktaal. Wie die vaktaal beheerst, kan zich probleemloos een beeld vormen van de beschreven wapenschilden. Leken daarentegen zullen grote moeite ondervinden om zich iets bij de termen voor te stellen en blijven bijgevolg verstoken van een heldere visualisatie.

In een artikel uit 1989 oppert Jan Deschamps dat de wapenschilden die in *De Grimbergse oorlog* worden beschreven een uiting zijn van een veertiende-eeuwse stand van de heraldiek. Meer precies wijzen de beschrijvingen volgens hem op een datering van het werk omstreeks 1350, een tijdstip waarop de wapenkunde ‘al tot volle wasdom was gekomen.’² Zijn stelling werd geëchood in 2000 door De Boo. De wapenvoering in Brabant, zo stelt hij, kwam ‘in de loop van de dertiende eeuw op gang, om eerst in de veertiende eeuw tot bloei te komen zoals die in de kroniek is beschreven.’³ Welke elementen dan precies bijdragen tot die zogenaamde ‘volle wasdom’ of ‘bloei’ wordt door geen van beide auteurs bekendgemaakt. In 2005 nam ook Godfried Croenen deel aan de discussie. Volgens hem gaat de stelling van Deschamps en De Boo niet op. Croenen meent namelijk dat men de heraldiek die in *De Grimbergse oorlog* tot uiting komt net zo goed in de dertiende eeuw kan plaatsen. Tevens wijst hij op het ontbreken van bepaalde veertiende-eeuwse wapenkundige elementen, zoals helmtekens, deviezen en motto’s.⁴

* Ik dank Frank Willaert en Mike Kestemont voor hun betrokkenheid en opbouwende kritiek bij eerdere versies van dit artikel. Daarnaast bedank ik graag Bram Caers voor de inspirerende gesprekken waaruit is gebleken dat *De Grimbergse oorlog* het verdient om verder onderzocht te worden. Ook ben ik de anonieme referenten van *Queeste* zeer erkentelijk voor hun suggesties en commentaar. Als aspirant verbonden aan het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO) betuig ik ook graag mijn dank aan deze stichting voor de steun die ik van haar mag ontvangen.

1 Krah 1985, 213; Cohen 1987, 25.

2 Deschamps 1989, 35.

3 De Boo 2000, 21.

4 Croenen 2005, 144.

De heraldische passages waarmee *De Grimbergse oorlog* doorspekt is, staan in deze bijdrage centraal. Allereerst zal de tekst geplaatst worden in zijn historisch en letterkundig kader. Vervolgens richten we onze aandacht op de kunst van het ‘blazoeneren’ en het kennelijk gevorderde stadium van de heraldiek waarvan *De Grimbergse oorlog* getuigenis aflegt. De hypothese die door Deschamps en De Boo naar voren werd geschoven hoop ik hierdoor zowel te bevestigen alsook te voorzien van een beter fundament. Tot slot worden enkele wapenbeschrijvingen onder de loep genomen die een nieuwe eigenaardigheid van de tekst aan het licht brengen. Deze eigenaardigheid biedt ons tevens een verklaring voor het ontbreken van allerlei veertiende-eeuwse heraldische elementen.

De Grimbergse oorlog: het conflict en zijn overlevering

Omstreeks het midden van de twaalfde eeuw was het hertogdom Brabant het toneel van een heftig conflict tussen de Brabantse hertogen en hun leenman, Wouter Berthout. Hoewel primaire bronnen over hun conflict bijzonder schaars zijn, laat een korte passage in het twaalfde-eeuwse *Auctarium Affligemense* er geen twijfel over bestaan dat het gebied tussen de Dender en de Zenne gedurende twintig jaar door oorlog werd geteisterd.⁵ Wat de precieze twistappel was die tot de oorlog heeft geleid, geeft de abdijkroniek echter niet prijs. Mogelijk lagen militaire en economische belangen omstreeks 1140 aan de basis van het gewapend treffen.⁶ Vermoedelijk wilde de machtige Wouter Berthout niet langer afhankelijk zijn van zijn leenheer en zocht hij het hertogelijke juk van zich af te werpen. Het resultaat was een heuse ontvoeringsstrijd waarvan het einde gemarkeerd werd door de vernieling van de burcht van Grimbergen in 1159, wat tegelijk de nederlaag betekende voor Wouter Berthout.

Met amper honderdzestig woorden biedt de vermelding van de Grimbergse oorlog in het Affligemse *Auctarium* slechts een summier verslag van een strijd die bijna twintig jaar heeft geduurd. Het precieze verloop van de oorlog krijgt hier geen invulling en het blijft eveneens een raadsel wie de medestanders waren van beide partijen. Er bestaat echter nog een andere middeleeuwse bron van het conflict. Een berijmde kroniek die bekendstaat als *De Grimbergse oorlog* brengt eveneens verslag uit van de machtsstrijd tussen de heren, maar doet dit met haar 12.202 verzen op een uiterst breedvoerige manier. Zo vindt er in de tekst onder meer een wonderbaarlijke vermenigvuldiging van personages plaats. Terwijl het *Auctarium* slechts de aanstichters van het conflict benoemt, maken in *De Grimbergse oorlog* meer dan tweehonderd personages hun opwachting.

Voor zover bekend bestaan er van *De Grimbergse oorlog* geen middeleeuwse handschriften meer. Wel overgeleverd zijn verschillende afschriften waarvan het oudste uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateert.⁷ Dat de geschiedenis van de Grim-

5 Gorissen 1952, 141-142.

6 Croenen 2003, 232-235.

7 Krah 1983, 7.

bergse oorlog grote belangstelling genoot, blijkt eveneens uit de prozaversie die omstreeks 1550 werd gemaakt.⁸ Van die prozaversie zijn ons dertien afschriften bekend: drie uit de zestiende, drie uit de zeventiende en zeven uit de achttiende eeuw. Allemaal dragen ze dezelfde lange titel waarin bovendien gemeld wordt dat het verhaal een berijmde voorloper kent: *Dit es de Cronicke van Brabant ende van Grimbergen daer inne gestelt worden de Oorlogen die de hertogen van Brabant hedden tegen de heeren van Grimbergen ende es vuyt een Cronycke in ryme in prose verandert.*⁹

Opvallend is dat in elf van de dertien overgeleverde handschriften van de prozabewerking getekende wapenschilden voorkomen. Deze afbeeldingen bevinden zich meestal in de brede zijmarges naast de passages waarin de wapenschilden worden beschreven. Naargelang het handschrift varieert het aantal wapenschilden van 70 tot 146.¹⁰ De oorsprong van de wapenschilden is echter onduidelijk. Er zijn twee scenario's mogelijk. Allereerst zou het kunnen dat er ooit een handschrift heeft bestaan van de rijmkroniek dat reeds afbeeldingen van wapenschilden bevatte. De prozabewerker kan ze vervolgens hebben overgenomen wanneer hij het verhaal omwerkte. Een dergelijk handschrift van de berijmde versie is dan evenwel verloren gegaan, aangezien getekende wapenschilden in geen enkel overgeleverd afschrift van de rijmkroniek voorkomen. Een tweede mogelijkheid bestaat erin dat de prozabewerker (of iemand die later een afschrift van de prozabewerking maakte) de afbeeldingen zelf heeft toegevoegd. In dit laatste geval moet de vervaardiger van de illustraties een gedegen kennis hebben bezeten van de heraldische terminologie die overvloedig in *De Grimbergse oorlog* aanwezig is.

Heraldiek in *De Grimbergse oorlog*

Wat de datering van *De Grimbergse oorlog* betreft, lijkt er onder wetenschappers een consensus te bestaan. Over het algemeen wordt er immers aangenomen dat de tekst – die geen expliciete dateringselementen bevat – moet zijn ontstaan in de veertiende eeuw.¹¹ Een nauwkeurige datering wordt evenwel bemoeilijkt door het dubbele auteurschap van het werk. Na de dood van de eerste auteur werd de tekst namelijk door een continuator afgewerkt. Blijkens een vermelding in de epiloog heeft die tweede auteur de 1400 laatste verzen voor zijn rekening genomen. Maar niet alleen het slot werd geschreven door de voortzetter, ook de proloog lijkt van zijn hand.¹² Thans wordt aan het tekstgedeelte van de eerste auteur een relatief vroege datering

⁸ Deschamps 1989, 39.

⁹ Er bestaan van *De Grimbergse oorlog* ook nog een aantal Franstalige en Latijnse prozabewerkingen. Buiten enkele terloopse aanhalingen is er naar deze anderstalige werken nog geen onderzoek verricht. Zo is het vooralsnog onduidelijk op welke manier deze teksten zich verhouden tot de Middelnederlandse rijmkroniek en haar naar proza omgewerkte variant. Een vergelijking van al deze werken zou wel eens interessante uitkomsten kunnen bieden. Een van de Franse vertalingen zou namelijk uit de vijftiende eeuw stammen, wat betekent dat de Franse prozabewerking mogelijk een eeuw ouder is dan de Middelnederlandse. Zie Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, xvi-xx en Krah 1983, 50-52.

¹⁰ Deschamps, 1989, 39.

¹¹ Krah 1983, 91; Cohen 1987, 25; Deschamps 1989, 33; Hage 1989, 156-157.

¹² Croenen 2005, 139-142.

Afb. 1 Het wapen van de heer van Kraainem. Van links naar rechts wordt eerst het veld goud gekleurd om daarna het kruis van keel en de kraai van sabel aan het wapen toe te voegen.

toegekend. Vermoedelijk schreef hij zijn deel tussen 1310 en 1320.¹³ Wat het deel van de tweede auteur betreft, wist Godfried Croenen op basis van de vermelding van de heer van Zomergem aan te tonen dat hij na 1326 werkzaam moet zijn geweest.¹⁴

De veertiende-eeuwse datering wordt eveneens erg aannemelijk gemaakt door de solide kennis van de heraldiek die de eerste auteur etaleert in 98 unieke wapenbeschrijvingen. Niets doet immers vermoeden dat hij aan zijn proefstuk toe is. Integendeel, met oog voor detail en zich bedienend van een zeer uitgebreid, genuanceerd heraldisch jargon geeft de auteur blijk van zijn vakmanschap. Bovendien beschrijft hij de wapens volgens de regels van de kunst. Wanneer men enkele wapenbeschrijvingen naast elkaar plaatst, valt immers meteen op dat de formuleringen voldoen aan een welbepaald patroon.¹⁵ Steevast noemt hij in de eerste plaats de kleur van het veld (dit is in de meeste gevallen de kleur die overheerst). Daarna wordt er aangegeven welke wapenfiguren in het veld voorkomen, gevolgd door de kleuren die ze aannemen. Ter illustratie lezen we de beschrijving van het wapen van de heer van Kraainem (afb. 1) dat goud is met een kruis van keel (de heraldische term voor rood) en een kraai van sabel (zwart):

Daer quam ghevaren in den wijch
 Die here doe van Craynhem,
 Die de vierde scare bracht met hem
 Onder sine baniere,
 Die rikelic was ende diere
 Van goude, een cruce van kelen daerin,
 Met ere crayen, mere no min,
 Die van sable was al te male.¹⁶

Een dergelijke systematische manier van beschrijven wordt ook wel ‘blazoeneren’ genoemd en kan men voor het eerst aantreffen in de *Roman de Troie* (ca. 1165), geschre-

¹³ Sleiderink 2010, 40.

¹⁴ Croenen 2005, 145.

¹⁵ Een meer gedetailleerde studie van de regels waaraan een wapenbeschrijving moet voldoen, vindt men bij Brault 1972, 5-18, en meer specifiek voor het Middelnederlands bij De Boo 2000, 24-26.

¹⁶ Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. I, vs. 4599-4606.

ven door de twaalfde-eeuwse dichter Benoît de Sainte-Maure.¹⁷ De vroegste Middelnederlandse werken waarin een of meerdere wapenbeschrijvingen te vinden zijn, duiken op in de dertiende eeuw. In de *Trojeroman* (eerste helft dertiende eeuw), een vertaling en bewerking van de voorgenoemde Oudfranse *Roman de Troie*, beschrijft Segher Diengotgaf de wapens van de antieke helden volgens dezelfde methode.¹⁸ Maar ook in de uit het Frans vertaalde *Parthonopeus van Bloys* (ca. 1260) en in *De rijmkroniek van de Slag bij Woeringen* (laatste kwart dertiende eeuw) vinden we wapenbeschrijvingen die opgesteld zijn volgens de geijkte regel die stelt dat eerst de kleur van het veld wordt aangeduid alvorens de wapenfiguren worden benoemd. In geen van de bovengenoemde werken wordt echter zo veel aandacht besteed aan heraldiek als in *De Grimbergse oorlog*.

Gebroken wapens in *De Grimbergse oorlog*

Dat de heraldiek reeds een soort rijpingsproces heeft ondergaan, zien we vooral in het complexe breukensysteem dat in verschillende wapenbeschrijvingen tot uiting komt. Om zich te onderscheiden van de stamoudste die het zogenaamde ‘volle’ of intacte familiewapen mocht voeren, brachten zijn jongere, mannelijke nazaten een kleine aanpassing aan in dit wapen.¹⁹ In de moderne heraldiek noemt men dergelijke aanpassingen ‘breuken’ of spreekt men van ‘een gebroken wapen’. Er bestaan verschillende manieren waarop men in de middeleeuwen een wapen kon breken. Zo kan een eenvoudige kleurwijziging van het veld of van een wapenfiguur reeds een breuk voorstellen. Maar ook het verplaatsen, toevoegen of verwijderen van wapenfiguren zijn manieren van jongere familieleden om zich te onderscheiden van hun stamoudste.²⁰ De toepassing van breuken is ook in *De Grimbergse oorlog* aanwezig. Over Arnout van Grimbergens twee zonen, Wouter en Geraert, wordt er bijvoorbeeld gezegd dat zij uitgerust zijn *metten selven wapene* als hun vader.²¹ Wanneer echter hun wapenbeschrijvingen aan bod komen, wordt het duidelijk dat zij dit voorvaderlijke wapen elk op hun eigen manier hebben gebroken: de ene door er drie koeken van sinopel (groen) aan toe te voegen, de andere door over het geheel een schuinkruis van keel te plaatsen (afb. 2).²²

Naast de toevoeging van bepaalde geometrische figuren is ook het aanbrengen van een rand een veelvoorkomende manier om het wapen te breken. Niet alleen om zich van de stamoudste, maar eveneens om zich van elkaar te onderscheiden, konden jongere generaties specifieke zomen aan hun wapens toevoegen. Een voorbeeld van dit gebruik komt zeer expliciet voor in *De Grimbergse oorlog* wanneer de wapens van de

¹⁷ Adam 1963, 18–29.

¹⁸ Het wapen dat Segher Diengotgaf in zijn *Trojeroman* aan Hector toekent, wijkt echter duchtig af van dat in het Oudfrans origineel. In 2010 beargumenteerde Kestemont overtuigend dat de aanpassing mogelijk verraadt dat Segher de tekst in opdracht van Godfried van Gaasbeek schreef. Zie Kestemont 2010, 249–275.

¹⁹ Pastoureau 1993, 177–181.

²⁰ Pastoureau 1993, 181–184; Van Anrooij 1998, 63–78 en 296–307.

²¹ Blommaert & Serrure 1852–1854, dl. II, vs. 2735.

²² Blommaert & Serrure 1852–1854, dl. II, vs. 2726–2742.

45
47

Die eerste heer Davidaen van mastenhouen / die
 myn heer Geraert van Lure / die twee
 de knapen eenen zint Jan van Dale / ende dander
 van Geraert vander broef / Dese vier brome
 de mannen hadden te bewaren den standert
 at van Grimbergen / die was van gande / mit
 onder vasschen van lasure / dat in Ende
 de heer van Grimbergen quam gewapent gear
 ruskelijc / in peert in wapenort onderst gelijc
 van in samer Sijn zonen her Abonck / in her
 onde Geraert vander gewapent zote xijckelijc
 gelijc Sijn vader / zonder datse droeggen
 ondersegeit / her Abonck doutsch droeg derje
 verken van sulke / twee bollen / die derde onse
 de vassche van lasure / Ende her Geraert
 de poure / die zoone droeg van beulen / een
 sinterne inde wapen van Sijn vader / Ende
 Abonck alle derje gemontert op sigeone groote
 peerden / Ende her Abonck liet in peert
 loopen voer alle dander eenen boerssemit / den
 sigelt voer de borst / die speere inde gant
 daer legten quam de grane van Loon / ende
 loopen zoo reestelijc tegen malanderen / dat
 in doerssaken sleg / anders sigelt / in qua
 men de speeren achter doere / zonder moestant
 get tijt te geraken / in beide de vassen
 quamen zoe strangelijc tegen malanderen
 metten / selmen / sigelen / lingenen / die beide
 de peerden doerhen / in vassen metten speeren
 her vader al hadden in beide doot geweest
 in get sloot Sijn ten misse / in te munde vof

Afb. 2 In het oudste bekende handschrift van de prozakroniek (Londen, British Library, Add ms 24651) vinden we in de marge van f. 47r geschilderde afbeeldingen terug van de wapens van het geslacht Grimbergen. Van boven naar onder: Arnout, Wouter en Geraert van Grimbergen.

gebroeders Screyhane worden beschreven.²³ De oudste broer, Godevaert, voert het volle wapen *van keelen met eenen hoede wit* met daarin *dry merlen*.²⁴ De wapens van zijn twee broers, Geraert en Jan, zien er nagenoeg hetzelfde uit, maar door de toevoeging van een rand weten ze zich alsnog van Godevaert en van elkaar te onderscheiden. Zo bevat Geraerts wapen *enen rande [...]* *van lasuere* en bevat het wapen van Jan diezelfde rand, maar dan *getandeert*.

Nochtan reet in den strijt ter stede
 Her Gerart ende sijn broeder mede,
 Her Jan, die men hiet Screyhane.
 Al eens wapen hadden sy ane
 Van kelen met drie meerlen daerin,
 Met enen rande, meer no min,
 Van lasuere, die dair ommeginc.
 Mijn heer Jan, waerlike dinc,
 Droech sinen rant getandeert.²⁵

Het lijkt erop dat de wapenbeschrijvingen van de drie Screyhanes het breukensysteem illustreren dat door Michel Pastoureau in 1982 werd beschreven.²⁶ Als oudste telg van het geslacht Screyhane is het Godevaert die het volle wapen mag voeren. Zijn broer Geraert kiest ervoor om dit wapen te breken met een gewone blauwe rand. Hoewel de jongste broer, Jan, op zijn beurt een volstrekt andere wapenfiguur had kunnen kiezen om zich van zijn twee broers te onderscheiden, is dit niet wat hij doet. Net als Geraert neemt Jan de blauwe rand op in zijn wapen, maar die gaat hij wel op een andere manier stileren. Hij zal de blauwe rand in het wapen namelijk *getandeert* of 'uitgetand' voeren.²⁷ Hiermee brengt Jan geen echte nieuwe breuk aan in het familiewapen, maar breekt hij het wapen dat reeds voor hem was gebroken (afb. 3). In het Frans spreekt men in dit geval van een *surbrisure*; dit is een breuk die wordt toegevoegd aan een wapen dat eerder al gebroken werd.²⁸ Daar een Nederlandse vertaling van deze term niet voor handen is, hanteer ik zelf het woord 'stapelbreuk'.

Een systeem van stapelbreuken is overduidelijk aanwezig in *De Grimbergse oorlog*, maar springt pas in het oog wanneer we de wapenbeschrijvingen van familieleden met elkaar vergelijken. Hierboven werd zo'n vergelijking reeds uitgevoerd voor de wapens van drie leden van het geslacht Screyhane. Maar ook de geslachten Oyenbrugge en Breda bedienen zich van stapelbreuken om hun onderlinge verwantschap te verduidelijken.²⁹ Zo voeren drie van de vier zonen van de heer van Breda een gouden rand in hun schild, maar dit doen ze elk op hun eigen manier. Terwijl Segher de

²³ Dat het drie broers zijn, wordt duidelijk in Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, vs. 4112-4114.

²⁴ Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, vs. 3636-3641.

²⁵ Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, vs. 4143-5151.

²⁶ Pastoureau 1982, 16-17.

²⁷ MNW, sub voce 'getandeert'; Pama 1961, 105-108.

²⁸ Pastoureau 1993, 185-186.

²⁹ Voor de beschrijvingen van de wapens van het geslacht Breda, zie Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. I, vs. 4347-4351 en dl. II, vs. 2355-2360; 2384-2391; 2554-2559; 3091-3099 en 3886-3889. De blazoeneringen van de Oyenbrugges vindt men in: Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. I, vs. 4251-4257; 4822-4824 en dl. II, vs. 3005-3009; 3502-3511.

Afb. 3 Het stapelbreukensysteem geïllustreerd aan de hand van de wapens van de broers Sreyhane (Londen, British Library, Add MS 24651, achtereenvolgens f. 52v, 15r, 55r).

gouden rand voert zonder meer, belaadt zijn broer Heinric de rand met koeken van sinopel en is de rand van Jans wapen uitgetand.

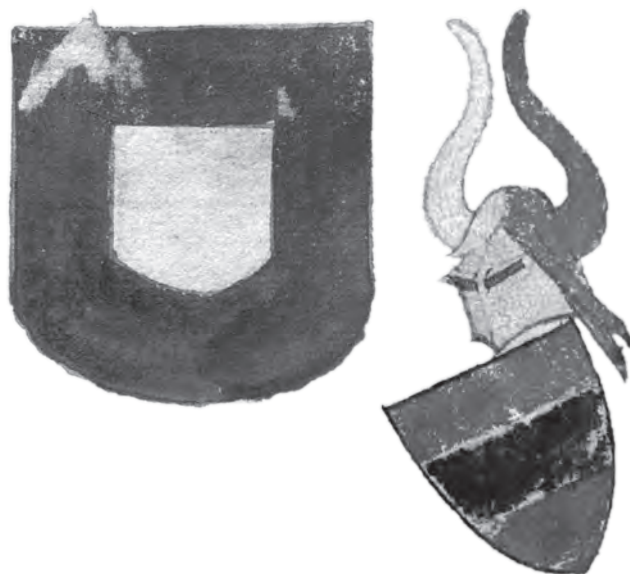
Hoewel het niet helemaal duidelijk is in welke periode het gebruik van stapelbreuken precies is ontstaan, lijkt het er toch op dat dit systeem vooral in de veertiende eeuw populair was. Getuige daarvan is het frequent voorkomen van stapelbreuken in de veertiende eeuw bij de Capetingers en de Plantagenets.³⁰ Maar ook wanneer we er de omvangrijke zegelinventarissen van Demay, De Raadt en Laurent op naslaan, kan men vaststellen dat uitgeschulpte en getande schildranden als stapelbreuk ten vroegste vanaf circa 1285 voorkomen om pas in de veertiende eeuw helemaal in zwang te raken.³¹ Hoewel hiermee geen onomstotelijk bewijs is geleverd dat stapelbreuken pas vanaf de veertiende eeuw hun intrede hebben gemaakt, lijkt het er toch op dat deze praktijk pas vanaf de beginjaren van deze eeuw een erkend en veelvoorkomend gebruik is geworden. Meer gericht onderzoek naar dit breukensysteem in zegels, wapenrollen en wapenboeken, zoals Wijnbergen, Bigot, Le Breton, Gelre en Bellenville, kan mogelijk uitsluitsel bieden over deze kwestie.

Gearchaiseerde wapens

Wanneer we aannemen dat de *De Grimbergse oorlog* thuishoort in het eerste kwart van de veertiende eeuw valt het op dat een aantal wapens niet strookt met die vooropgestelde datering. Met name het wapen van de graaf van Vianden en de wapens van de heren van Trazegnies en Leefdaal zijn in geen geval de wapens die zij in de veertiende eeuw voerden. Hoewel men bij deze vaststelling haast instinctief zou kunnen denken dat een veertiende-eeuwse dichter een oorspronkelijk dertiende-eeuws dichtwerk van een heraldische update heeft voorzien, is deze mogelijkheid zo goed als uitgesloten. Allereerst zijn er geen onvolkomenheden in het rijm op te merken die eventueel

³⁰ Pastoureaux 1993, 185–186

³¹ Zie Demay 1873 (twee delen); De Raadt 1898–1901 (vier delen) en Laurent 1993 (drie delen).

Afb. 4 Twee wapens van de heer van Vianden. Links wordt het wapen afgebeeld met het hartschild dat dateert uit de periode voor 1288 (Londen, British Library, Add MS 24651, f. 19r). Het rechterwapen werd ingevoerd door Godfried I van Vianden en verving vanaf 1288 het wapen met het hartschild (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 15652-56, f. 27v).

gemorrel aan de blazoeringen suggereren. Maar evengoed het feit dat het deel van de tweede auteur het volledig zonder wapenbeschrijvingen moet stellen doet vermoeden dat er op een later tijdstip niet geretoucheerd is geweest.

De graaf van Vianden, die in *De Grimbergse oorlog* aan de zijde vecht van de heer van Grimbergen, voert in de rijkroniek een wapen van keel met in het midden een hartschild.³² Wanneer we echter op zoek gaan naar een afbeelding van dit wapen in het befaamde *Wapenboek Gelre* (begonnen omstreeks 1370) komen we tot een merkwaardige vaststelling: het wapen van de graaf van Vianden wordt in dit wapenboek niet met een hartschild, maar met een dwarsbalk voorgesteld. Na deze bevinding kunnen we ons afvragen wat het correcte wapen is van de graaf van Vianden: het wapen met de dwarsbalk of het wapen met het zogenaamde hartschild? Het antwoord luidt: beide wapens zijn correct, maar ze dateren uit verschillende periodes (afb. 4). De oudst bewaarde zegels van de graven van Vianden tonen een wapen met in het midden een kleiner schildje of een hartschild (in *De Grimbergse oorlog* wordt hiervoor de term *insildekijn* gebruikt).³³ Dit is eveneens het wapen dat beschreven wordt in *De Grimbergse oorlog*. Het wapen met het hartschild bleef tot in de tweede helft van de dertiende eeuw het wapen van de graven van Vianden. Omwille van een complexe huwelijkspolitiek – die ons hier te ver zou voeren – mocht graaf Godfried I van Vianden (gestorven in 1310) dit wapen niet langer voeren. Wanneer hij deelnam aan de slag bij Woeringen op 5 juli 1288 nam hij het wapen aan van zijn moeder, Maria van Brabant-Perwijs. Dit wapen van keel met een zilveren dwarsbalk werd vanaf Godfried I het nieuwe wapen van de graven van Vianden en verving zo het wapen

32 Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, vs. 2469-2475.

33 Neÿen 1851, 61.

met het hartschild.³⁴ Ook in *De rijmkroniek van de slag bij Woeringen* vermeldt de dichter, Jan van Heelu, dat het wapen van Perwijs dankzij *Godeverde van Vianen* (Godfried I van Vianden) na lange tijd opnieuw in de strijd te zien is.³⁵ Kortom, het wapen dat de veertiende-eeuwse dichter van *De Grimbergse oorlog* toekent aan de graaf van Vianden werd op het ogenblik van schrijven niet meer door dit geslacht gevoerd. Het is echter de vraag of de auteur met opzet het primitieve familiewapen heeft beschreven, dan wel of hij simpelweg niet op de hoogte was van het feit dat dit geslacht sedert 1288 een nieuw wapen had aangenomen.

Mocht de primitievere voorstelling van het wapen van de graaf van Vianden een geïsoleerd voorbeeld zijn, dan zouden we dit waarschijnlijk gemarkeerd hebben als een toevaligheid of een vergissing van de auteur. De blazoeringen van de wapens van Leefdaal en Trazegnies bewijzen echter dat er meer aan de hand is. Het wapen van de heer van Leefdaal wordt tot tweemaal toe beschreven en telkens wordt er vermeld dat zijn wapen een *quartier van kelen* bevat.³⁶ Met deze frase duidt de dichter op het rode vrijkwartier dat in het middeleeuwse wapen van de heren van Leefdaal stevast aanwezig is.³⁷ Opnieuw kan men vaststellen dat het wapen van de heer van Leefdaal in het *Wapenboek Gelre* afwijkt van de beschrijvingen in *De Grimbergse oorlog*. Terwijl de tekst enkel meldt dat het vrijkwartier van keel is, wordt er in de afbeelding die het wapenboek ons biedt nog een zilveren arend aan toegevoegd. De eerste die in het vrijkwartier een arend aanbracht, was Roger van Leefdaal, die leefde in het eerste kwart van de veertiende eeuw.³⁸ En hoewel de voorgangers van Roger nog geen arend in het vrijkwartier voerden, was ook hun vrijkwartier niet geheel zonder versiering. Het oudste wapen dat we kennen van de heren van Leefdaal is dat van Ludovicus. Een afgietsel van zijn zegel uit 1269 maakt duidelijk dat hij een wapen voerde met een vrijkwartier waarin een ruitvormig patroon was aangebracht.³⁹ Omdat in de wapenbeschrijving in *De Grimbergse oorlog* geen melding wordt gemaakt van een arend of patroon in het vrijkwartier, lijkt het erop dat de dichter wilde teruggrijpen naar een eenvoudiger en dus – opnieuw – primitiever wapen van het geslacht Leefdaal (afb. 5).

In de editie van *De Grimbergse oorlog*, verzorgd door Blommaert en Serrure omstreeks het midden van de negentiende eeuw, vindt de lezer aan het einde van elk deel een inventaris van gekleurde wapenschilden. Hiermee wilden de editoren ongetwijfeld een mouw passen aan het feit dat er van de rijmkroniek geen geïllustreerde handschriften bekend zijn. Hun poging kan echter niet succesvol genoemd worden. In plaats van de afbeeldingen te baseren op de beschrijvingen in de tekst presenteren de editoren namelijk vaak gefantaseerde wapens of wapens van een vermeend familielid van de persoon in kwestie. Dit kan onder meer worden opgemerkt voor het

34 Adam & Collon 1959, 148-149; Neyen 1851, 61 en 124-125.

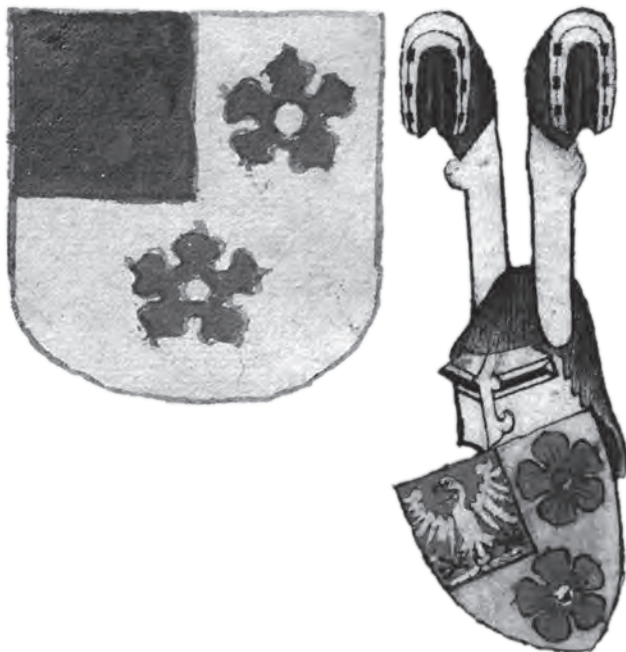
35 Willems 1836, vs. 7827-7848.

36 Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. I, vs. 4756-4762 en dl. II, vs. 4639-4647.

37 De Raadt 1899, dl. II, 325-326.

38 De Raadt 1899, dl. II, 325.

39 Wapenzegel van Ludovicus van Leefdaal (1269), Algemeen Rijksarchief Brussel, inventarisnummer I 347 – 27369.

Afb. 5 Links: het wapen van de heer van Leefdaal zoals het in *De Grimbergse oorlog* wordt beschreven (Londen, British Library, Add ms 24651, f. 58r). Opvallend is het feit dat het vrijkwartier in de rijmchroniek effen rood wordt voorgesteld, terwijl dit in de veertiende eeuw met de figuur van een arend was beladen. Dit bewijst de rechtse afbeelding, genomen uit het *Wapenboek Gelre* (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 15652-56, f. 72v). Bovendien was het geslacht Leefdaal in de veertiende eeuw een bijzonder vooraanstaande familie die bij de dichter bekend moet zijn geweest. Hierdoor is het des te eigenaardiger dat hij niet het volledige, maar een onvolledig wapen aan de familie toekent.

wapen van de heer van Trazegnies dat volgens de toegevoegde afbeelding zowel een schaduwleeuw als een getandeerde rode rand bevat.⁴⁰ Deze wapenfiguren worden in de tekst echter niet vermeld:

Maer die here van Trasengijs
 Dede derwaert lopen, des sijt wijs,
 Sijn maechschap ende sijn baniere,
 Die rikelic was ende diere
 Van lasuere ende van goude
 In bellonc dwers, also hi woude,
 Wale gesneden te diere ure.⁴¹

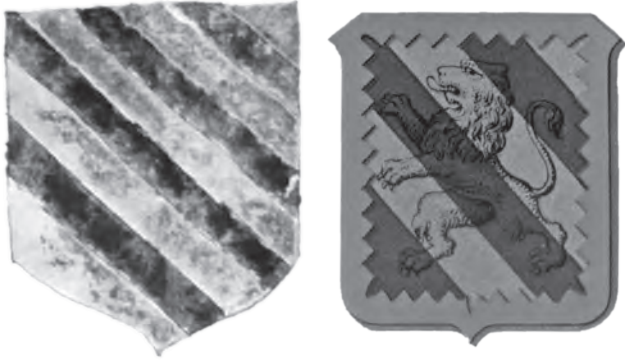
De vaststelling dat Blommaert en Serrure een wapen presenteren dat slechts in zeer ruwe trekken overeenstemt met de beschrijving ervan in *De Grimbergse oorlog* doet de wenkbrouwen fronsen (afb. 6). Maar tegelijk is het ook niet verwonderlijk dat zij precies dit wapen aan de heer van Trazegnies toekennen. Het wapen met de leeuw en de rode, uitgeschulpte rand is immers tot op heden het familiewapen van dit adellijke geslacht. De leeuw werd aan het wapen toegevoegd tussen 1335 en 1374.⁴² De rand van keel is nog veel ouder. Hij maakte reeds deel uit van het wapen van het geslacht

⁴⁰ Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II [ongenummerde bladzijde]. Opmerking: bij de zogenaamde 'schaduwleeuw' wordt een leeuw op zo'n manier afgebeeld dat de achterliggende kleur (of kleuren) van het veld zichtbaar zijn.

⁴¹ Blommaert & Serrure 1852-1854, dl. II, vs. 5025-5031.

⁴² Plumet 1959, 61-68.

Afb. 6 Links: in de marge van het op een na oudste afschrift van de prozakroniek wordt het wapen van de heer van Trazegnies afgebeeld conform zijn beschrijving in de tekst (Brussel, KB, hs. II 195, f. 82v). De rechterafbeelding toont het wapen uit de editie van Blommaert & Serrure (dl. II, ongenummerd kleurenkatern).

Trazegnies aan het einde van de twaalfde eeuw en is sedertdien een vast kenmerk gebleven van elk wapen dat door een lid van het geslacht werd gevoerd.⁴³ Zowel volgens De Raadt als volgens Plumet is er in de middeleeuwen geen enkele telg uit het geslacht Trazegnies die deze rode rand niet in zijn wapen voerde.⁴⁴

Aangezien de rand een onontbeerlijke heraldische figuur is in het wapen van elke persoon uit het geslacht Trazegnies, is het verwonderlijk dat dit wapenfiguur niet wordt vermeld in *De Grimbergse oorlog*. Een verklaring kan zijn dat de dichter een zo primitief mogelijk wapen wilde voorstellen en daarom met opzet de rand niet vermeldt. Gezien de gedegen kennis van het breukensysteem die de dichter tentoonspreekt wanneer hij andere wapens beschrijft, is het bovendien niet verwonderlijk dat hij precies de rand uit de wapenbeschrijving filtert om het een ouder uiterlijk te geven. De rand was immers, zoals we reeds zagen, een typisch wapenfiguur dat door een jongere tak aan het wapen kon worden toegevoegd. Door de rand uit de beschrijving van het wapen van de heer van Trazegnies te schrappen, deed de dichter van *De Grimbergse oorlog* waarschijnlijk een poging om het wapen te archaïseren.

Slotbeschouwing

In deze bijdrage werd aandacht geschonken aan de heraldiek in de Middelnederlandse rijmkroniek *De Grimbergse oorlog*. Zoals hierboven beargumenteerd, zorgt de aanwezigheid van het ingenieuze systeem van stapelbreuken ervoor dat een datering van het werk van de eerste auteur in de veertiende eeuw erg aannemelijk klinkt. De algemene toepassing van stapelbreuken zien we immers pas verschijnen vanaf het begin van de veertiende eeuw. Mogelijk kwam het in zwang omdat het gepropageerd werd door herauten die men omstreeks de eeuwwisseling aan verschillende hoven kan terugvinden.⁴⁵ Als wapendeskundigen waren zij vaak belast met de taak van ceremonie-

⁴³ In een wapenzegel van Gilles van Trazegnies uit 1196 is de uitgetande rand reeds op te merken. Algemeen Rijksarchief Brussel, inventarisnummer I 347 – 17276.

⁴⁴ De Raadt 1903, dl. IV, 50; Plumet 1959, 61–68.

⁴⁵ Pastoureau 1993, 59–62.

meester tijdens begrafenissen, ridderwijdingen en andere officiële aangelegenheden. Maar ook op toernooien waren herauten aanwezig en verzorgden zij de aankondiging van de deelnemers en hun wapens.⁴⁶ Ook namen herauten vanaf deze tijd steeds vaker deel aan het literaire leven aan verschillende hoven.⁴⁷ Om die reden moet men voor het auteurschap van de tekst zeker rekening houden met de mogelijkheid dat hij door een heraut is geschreven of dat de auteur voor de wapenbeschrijvingen kon rekenen op het advies van een heraut. Onderzoek naar herautschap in het hertogdom Brabant van de veertiende eeuw is in dit opzicht een onderwerp dat om meer exploratie vraagt.

Ook zagen we dat de auteur voor de beschrijving van verschillende wapens terug-greep naar de oudst bekende wapens van een geslacht. Dit deed hij bijvoorbeeld door aan de graaf van Vianden niet het veertiende-eeuwse wapen met de dwarsbalk toe te kennen, maar wel het dertiende-eeuwse wapen met het hartschild. Ook bij andere wapens merken we dat de dichter heeft getracht om ze een primitiever uiterlijk te geven. Zijn gedegen kennis van de heraldiek komt hierbij goed van pas. Door zo weinig mogelijk wapenfiguren in het wapen op te nemen die een breuk kunnen voorstellen, wordt er een oudere versie geboden van de wapens van Leefdaal en Trazegnies. De tendens om primitieve wapens te beschrijven brengt echter ook een risico met zich mee. Wanneer de dichter bijvoorbeeld het wapen van de heer van Trazegnies beschrijft en de getandeerde rode rand weglaat, beschrijft hij een wapen dat nooit door iemand van dit geslacht werd gevoerd.

Dat het archaïseren van wapens een behoorlijke kennis van de heraldiek en haar regels vereist, staat vast. Maar wat kan de auteur van *De Grimbergse oorlog* met deze aanpak precies beoogd hebben? Dat hij louter een exposé wilde bieden van zijn vakkennis is weinig waarschijnlijk. Meer plausibel is de mogelijkheid dat hij er zich van bewust was dat in een twaalfde-eeuwse oorlog geen veertiende-eeuwse wapens thuishoren. Met de intentie om het verhaal geloofwaardiger te maken ging hij wapens waarvan hij vermoedde dat ze een breuk bevatten, ‘ontbreken’. De kennis en bekwaamheid die hij hierbij etaleert, verraden echter alsnog dat hij een veertiende-eeuwse wapenkundige is.

Ook de afwezigheid van enkele typische veertiende-eeuwse heraldische elementen kan worden verklaard aan de hand van het verlangen van de auteur om zijn verhaal het label ‘historisch correct’ mee te geven. Beducht voor anachronismen die de twaalfde-eeuwse wijze van oorlog voeren geweld zouden aandoen, liet hij zaken zoals helmtekens, motto’s en deviezen met opzet achterwege. In bijkomend onderzoek zou men kunnen nagaan of dit streven naar waarheidsgetrouwheid ook in andere aspecten van *De Grimbergse oorlog* doorschemert.

⁴⁶ Van Anrooij 1985, 244–251.

⁴⁷ Van Anrooij 1986, 270–279. Eveneens belangrijk in dit opzicht is het werk van Remco Sleiderink over het literaire leven aan het Brabantse hof. Meermaals wijst Sleiderink op de invloed die herauten uitoefenden bij de totstandkoming van literatuur aan verschillende middeleeuwse hoven. Zie Sleiderink 2003.

Summary

This article explores the use of heraldry in the Middle Dutch rhymed epic *De Grimbergse oorlog* (*The War of Grimbergen*). An investigation of the heraldic evidence that is amply present in this text supports the claim that it is a product of the fourteenth century. Especially the use of a well thought-out system of cadency shows us that the coats of armor originate from a period during which the heraldic practice has already ripened and improved on many levels. This being said, it has also become apparent that the author made the effort to present some coats of armor in a more archaic way. By diminishing the number of heraldic marks of cadency, the author has tried to give several weapons a more primitive look. This is, for example, apparent from the weapons of such noble families as Vianden, Leefdaal and Trazegnies.

Adres van de auteur:

Wouter Haverals

Universiteit Antwerpen

Instituut voor de Studie van de Letterkunde in de Nederlanden

Prinsstraat 13

B-2000 Antwerpen

Wouter.Haverals@UAntwerpen.be

Bibliografie

- Adam, Paul & Frédéric Collon, 'Armoiries brabançonnaises médiévales d'après des sources inédites', in: *Brabantica* 4 (1959), 145-192 en 5 (1960), 112-143.
- Adam, P., 'Les usages héraldiques au milieu du XIIe siècle d'après le "Roman de Troie" de Benoît de Sainte-Maure et la littérature contemporaine', in: *Archivum heraldicum* 77 (1963), 18-29.
- Blommaert, Ph. & C.P. Serrure (ed.), *De Grimbergsche oorlog. Ridderdicht uit de XIVe eeuw I-II*. Gent: C. Annoot-Braeckman, 1852-1854.
- Brault, Gerard J., *Early Blazon. Heraldic terminology in the twelfth and thirteenth centuries with special reference to Arthurian literature*. Oxford: Clarendon press, 1972.
- Cohen, A.E., 'Grimbergen en Woeronc', in: D.E.H. de Boer & J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Utrecht: Het Spectrum, 1987, 24-30.
- Croenen, Godfried, *Familie en macht: de familie Berthout en de Brabantse adel*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003.
- Croenen, Godfried, 'Het dubbele auteurschap van de "Grimbergsche oorlog"', in: R. Sleiderink, V. Uyttersprot & B. Besamusca (red.), *Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven: Davidsfonds, 2005, 131-151.
- De Boo, J.A., "'De Grimbergse Oorlog': Middelnederlandse blazoenering in een rijmkroniek uit het midden van de XIV^{de} eeuw', in: *Heraldicum disputationes. Jubileumuitgave 2000* (2000), 17-63.
- Demay, G., *Inventaire des sceaux de la Flandre: recueillis dans les dépôts d'archives, musées et collections particulières du département du Nord I-II*. Parijs: Imprimerie nationale, 1873.
- De Raadt, J.Th., *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants. Recueil historique et héraldique I-IV*. Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provincien, 1898-1901.

- Deschamps, J., 'De Prozabewerking van "De Grimbergse oorlog"', in: S.Theissen & J.Vromans (red.), *Album Moors. Een bundel opstellen aangeboden aan Joseph Moors ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*. Luik: CIPL, 1989, 31-54.
- Gorissen, P. (ed.), *Sigeberti Gemblacensis Chronographiae Auctarium Affligemense*. Brussel: Paleis der Academiën, 1952.
- Hage, A.L.H., *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijm-kroniek als historiografisch genre*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1989.
- Kestemont, M., 'Seghers wapenfeiten. Oude en nieuwe hypotheses omtrent de Trojeroman, het huis van Gaasbeek en het handschrift-Van Hulthem', in: *Spiegel der Letteren* 52:3 (2010), 249-275.
- Krah, Vincent J.W., *De "Grimbergse oorlog": enige verkenningen*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam; Amsterdam, 1983.
- Krah, Vincent, 'De "Grimbergse oorlog", een curieuze tekst', in: *Literatuur* 2 (1985), 213-220.
- Laurent, René, *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482 I-III*. Brussel: Archives générales du Royaume, 1993.
- Neÿen, Aug., *Histoire de la ville de Vianden et de ses comtes*. Luxemburg: Bück, 1851.
- Pama, C., *Rietstap's handboek der wapenkunde*. Leiden: Brill, 1961.
- Pastoureau, Michel, *L'hermine et le sinople: études d'héraldique médiévale*. Parijs: Léopard d'or, 1982.
- Pastoureau, Michel, *Traité d'héraldique*, Paris: Grands manuels Picard, 1993.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam: Prometheus, 2003 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 25).
- Sleiderink, Remco, 'Op zoek naar Middelnederlandse literatuur in het Mechelen van de veertiende eeuw. Een tussenbalans', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114 (2010), 31-54.
- Van Anrooij, W., 'Dichter, kroniekschrijver en wapenkundige: heraut Gelre en zijn werk', in: *Literatuur* 2 (1985), 244-251.
- Van Anrooij, W., 'Herauten in de middeleeuwen', in: *Spiegel historiael* 21 (1986), 270-279.
- Van Anrooij, W., 'Het wapen van Hector in Seghers "Trojeroman"', in: J.D.Janssens (red.), *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus, 1998, 63-78 en 296-307.
- Verwijs E. & J.Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek I-XI*. 's-Gravenhage, 1885-1952. Aangeduid als: MNW. Website: <http://gtb.inl.nl/?owner=mnw> (geraadpleegd op 30-10-2014).
- Willems, J.F., *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*. Brussel: M. Hayez, 1836.

Inhoud/Contents

BRAM CAERS & PIETER VERHOEVEN	Sint Rombout in een Mechelse stadskroniek <i>Laatvijftiende-eeuwse devotie geprojecteerd op het verleden</i>	I
WOUTER HAVERALS	Heraldisch vakmanschap in <i>De Grimbergse oorlog</i>	22
SIMON SMITH	Moest Miraudijs wijken voor Moriaen? <i>Over de inpassing van Die Riddere metter Mouwen in de Lancelotcompilatie</i>	37
JANET VAN DER MEULEN	Naar aanleiding van .../Apropos of ... Zedeloze dwaasheden in beeld. Over de handschriften van de Franse <i>Cassamus</i> Images, Texts, and Marginalia in a “Vows of the Peacock” Manuscript (New York, Pierpont Morgan Library MS G24) DOMENIC LEO	52
LIANNE VAN BEEK	Lijden was best <i>Een bovenaardse vrouw. Zes eeuwen verering van Lidiina van Schiedam</i> CHARLES CASPERS	54